

محمد صادق مینای آزادانی اصفهانی

(۱۰۱۸ - ۱۰۶۱ ق)

شاهد صادق

(باب سوم)

با مقدمه و تصحیح و تحقیق

گلاره هنری

نشر مجمع ذخائر اسلامی - قم

مؤسسه ابن سینا برای پژوهش در تاریخ اندیشه - تین

۱۳۹۳ خورشیدی

با مراجعه به متهای برجای مانده، درسی یابیم که در شبه‌قاره هند، دانشنامه‌نگاری چنان رواج نداشته است که تذکره‌نویسی. با این حال دانشنامه‌های موجود در بررسی تاریخ علم و فرهنگ این سامان از اهمیت بسزایی برخوردارند. از جمله ویژگیهای مهم این آثار، امتزاج فرهنگ و محیط علمی و ادبی هند و ایران در آنها است. اغلب مؤلفان این دانشنامه‌ها بخشی از حیات علمی خود را در ایران و بخشی را در هند گذرانده‌اند و یا به رغم اینکه هند زادگاه آنها است و در این سامان بالیده‌اند، اما در محیط ادبی - فرهنگی مهاجران ایرانی به هند رشد کرده‌اند. در نتیجه، اطلاعاتی که در دانشنامه‌هایشان به ما منتقل می‌کنند، برآیندی است از روند آموزش و تأثیرپذیری‌شان

در این دو گستره فرهنگی و علمی و ادبی. شاهد صادق دائرة المعارفی عمومی نگاشته میرزا محمد صادق مینای آزادانی اصفهانی (م ۱۰۶۱ ق) است که به سال ۱۰۵۹ هجری در پنج باب به نام شاه شجاع (تشن بالا) فرزند شاه جهان امپراطور هند تألیف شده است. این اثر که درباره علوم متداول زمان مؤلف اطلاعات ارزشمندی دارد، همچنین حاوی مطالب مهمی در رابطه با حیات اجتماعی آن دوران است. شاهد صادق از جمله دانشنامه‌هایی است که در ایران و هند با اقبال فراوانی مواجه شد و وجود بیش از بیست نسخه خطی از آن به رغم تعداد زیاد صفحاتش، گواه روشنی بر این مدعا است. دفتر پیش رو، متن تصحیح شده باب سوم این کتاب است «در عقل و علم و عیب و هنر و آنچه مناسب است به این» که مؤلف آن را در هشتاد فصل تعلیم کرده است.

ISBN 978-964-988-562-9
9 789649 885629

۵۳۹۱۸۳

۴۴

- سرشناسه : صادقی اصفهانی، محمد صادق بن محمد صالح، ۱۰۱۸ - ۱۰۶۱ ق.
- عنوان و نام پدیدآور : شاهد صادق / تألیف میرزا محمد صادق مینای آزادانی اصفهانی؛ مقدمه و تصحیح و تحقیق گلاله هنری
- مشخصات نشر : قم: مجمع ذخایر اسلامی؛ بَن: مؤسسه ابن سینا، ۱۳۹۳.
- مشخصات ظاهری : ۵۱۴ ص.: مصور (بخشی رنگی)
- فروست : میراث ایران و هند / زیر نظر فتح الله مجتبائی، محمد کریمی زنجانی اصل؛ ۱.
- شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۹۸۸-۵۶۲-۹
- وضعیت فهرست نویسی : فیفا
- یادداشت : کتابنامه
- یادداشت : نمایه
- موضوع : دایرة المعارف ها و واژه نامه ها - متون قدیمی تا قرن ۱۴.
- موضوع : نثر فارسی - قرن ۱۱ ق.
- شناسه افزوده : هنری، گلاله، مصحح
- رده بندی کنگره : ۱۳۹۳ ۲ ش ۱۷ ص / AG ۳۶
- رده بندی دیویی : ۰۳۹
- شماره کتابشناسی ملی : ۳۴۴۴۳۰۷

شاهد صادق

باب سوّم

در عقل و علم و عیب و هنر

میرزا محمّد صادق مینای آزادانی اصفهانی

(۱۰۱۸ - ۱۰۶۱ ق)

مقدمه و تصحیح و تحقیق

گلّاله هنری

نشر: مجمع ذخائر اسلامی - قم و مؤسسه ابن سینا - بن

۱۳۹۳ خورشیدی

میراث

ایران و هند

۱

مجمع ذخائر اسلامی - قم، ایران / مؤسسه ابن سینا برای پژوهش در تاریخ اندیشه - بن، آلمان

شاهد صادق

تألیف: میرزا محمد صادق مینای اصفهانی

مقدمه و تصحیح و تحقیق: گلاره هنری

نشر: مجمع ذخائر اسلامی - قم، مؤسسه ابن سینا - بن

طراح گرافیک: روح الله فرهنگ طرح روی جلد: لیلا هنری

چاپ: ظهور صحافی: نفیس نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۳

شمارگان: محدود شابک: ۹ - ۵۶۲ - ۹۸۸ - ۹۶۴ - ۹۷۸

قیمت در سال انتشار: ۵۰۰۰۰ هزار تومان

ارتباط با ناشر در ایران

قم، خیابان آذر، کوی ۲۳، پلاک ۱ - مجمع ذخائر اسلامی

تلفن: ۹۸ ۲۵۳ ۷۷۱۳۷۴۰ + دورنگار ۱۱۱۹ ۷۷۰ ۲۵۳ ۹۸ + همراه ۹۸ ۹۱۲ ۲۵۲۴۳۳۵ +

www.zakhair.net

www.mzi.ir

زیر نظر

فتح الله مجتبائی

محمد کریمی زنجانی اصل

مشاوران علمی

صادق آصف آگاه (حسینی اشکوری)	مجمع ذخائر اسلامی (ایران)
کارل ارنست	دانشگاه کارولینای شمالی (آمریکا)
علیم اشرف خان	دانشگاه دهلی (هند)
سوو د'اونوفریو	دانشگاه بولونیا (ایتالیا)
ینس بکار	دانشگاه آسنابروک (آلمان)
اشتفان پُپ	مؤسسه مطالعات ایرانی (اتریش)
علی حیدری یساولی	دانشگاه تهران (ایران)
محمد راغب	دانشگاه شهید بهشتی (ایران)
سجاد رضوی	دانشگاه اکستر (انگلستان)
رضا زنگنه	دانشگاه فرانفکورت (آلمان)
حکیم سید ظل الرحمن	آکادمی ابن سینا، علیگره (هند)
ملیحه کرباسیان	دانشگاه بُن (آلمان)
محمد رضا نصیری	فرهنگستان زبان و ادب فارسی (ایران)
آندرئاس ویلده	دانشگاه بامبرگ (آلمان)

پیشگفتار

تساهل و ترکیب برای رسیدن به وحدت، و هماهنگی در عین پاسداشت تنوع. اگر در جستجوی فصل مشترکی برای دو حوزه تمدنی ایران و هند باشیم، این ویژگی‌ها را بارزتر از هر آن چیزی خواهیم دید که بتوانیم یافت. ای بسا که همین فصل مشترک بوده است که از دیر باز، تبادل فرهنگی/دینی/علمی/هنری/... گسترده‌ای را میان این دو حوزه تمدنی رقم زده است؛ تبدالی نه در محدوده گذرای چند دهه یا سده، بلکه برای چند هزاره، و با دستاوردهایی که اگر حضور عینی‌شان در هنر و معماری و نقاشی و موسیقی آشکار است، در متن‌های برجای مانده ادبی و دینی و تاریخی و فلسفی و ... نیز بسامدی ماندگار دارند و از تلاش زنان و مردانی خبر می‌دهند که جان‌های آزاد و مهرورز خود را وقف ساختن این میراث مشترک و آراستن آن با جزئیاتی غنی و باشکوه نمودند.

در طول یکصد و پنجاه سال اخیر، بخشی از این میراث از کنج کتابخانه‌ها رخت برسته و به همت محققان و فرهیختگان دوستدار ایران و هند منتشر شده است. با این حال، و به رغم همه این توجهات، این گستره چنان گسترده و فراخ‌دامن است که می‌توان گفت هنوز سده‌ای — و بلکه سده‌هایی — باید چشم در راه بود تا هزاران رساله و کتاب تاکنون شناسایی شده، تصحیح و منتشر شوند. و بدیهی است که انتشار آنها، تنها آغاز کار است. چرا که هر متن، مجال پژوهش‌های چندی را فراهم می‌کند و هر پژوهش بر دیگر پژوهش‌ها راه می‌گشاید؛ تا گوشه‌ای دیگر از آن غنا و شکوه رخ برنماید.

“میراث ایران و هند” نیز بر آن است که در بازنمود این غنا و شکوه، سهمی برعهده گیرد؛ با انتشار شماری از متن‌های تصحیح شده و نسخه‌برگردان شمار دیگری از آنها، و نیز، با انتشار پژوهش‌های جدید. بدیهی است که کتاب‌های این مجموعه، دامنه گسترده‌ای از موضوعات را دربرمی‌گیرد؛ از جمله ادبیات، عرفان، فلسفه، تاریخ‌نگاری، مطالعات قرآنی، الهیات، فقه، پزشکی، ریاضیات، نجوم و دیگر معارف و دانش‌های متداول در این حوزه‌های تمدنی.

در این مجال، بایسته می‌دانیم که سپاسگوی تمام کسانی باشیم که یاریگر ما در انتشار این مجموعه هستند. پیش از همه، از مصححان و محققانی که با انتشار آثار خود در آن موافقت کردند. آنگاه، از همه اعضای شورای علمی که با بررسی آثار و ارائه پیشنهادات خود، در انجام این کار و به فرجام رساندن آن یاریمان کردند. و سرانجام از همه همکارانی که در دستیابی به نسخه‌های خطی و مراحل گوناگون آماده‌سازی و انتشار کتاب‌ها یاریگر ما بودند.

امیدواریم که این مجموعه در افزایش دانش ما نسبت به میراثی ارزشمند در تاریخ بشری سهمی داشته باشد و سرآغازی گردد برای پژوهش‌های بیشتر درباره این میراث؛ میراثی برآمده از تساهل و ترکیب برای رسیدن به وحدت، و هماهنگی در عین پاسداشت تنوع.

تهران - بُن، پانزدهم مارس ۲۰۱۴ میلادی
فتح الله مجتبائی / محمد کریمی زنجانی اصل

فهرست مطالب

آغاز و سپاس ۱۳

سرآغاز ۱۵

فصل اوّل

کلیاتی پیرامون میرزا صادق آزادانی اصفهانی

مختصری در باب زندگی میرزا صادق ۱۷

تحصیلات میرزا صادق ۲۰

آثار میرزا صادق ۲۰

فصل دوّم

کلیاتی درباره شاهد صادق

ویژگی های شاهد صادق ۲۱

نسخه های شاهد صادق ۲۵

نسخه شناسی و روش تصحیح ۲۷

تصویر نسخه های خطّی ۳۱

شاهد صادق

باب سیّم

فصل اوّل در عقل و فکر ۴۱

فصل دوّم در جنون ۴۸

فصل سوّم در حمق ۵۰

فصل چهارم در ذکا و فهم ۵۶

۶۰	فصل پنجم در مکر و حيله
۶۳	فصل ششم در علم و حکمت
۶۵	فصل هفتم در فضيلت علم
۷۰	فصل هشتم در آداب علما
۷۳	فصل نهم در فضيلت علما
۷۵	فصل دهم در طلب علم و آداب آن
۷۷	فصل يازدهم در درس و مذاکره
۷۹	فصل دوازدهم در تذکر و نسيان
۸۲	فصل سيزدهم در خطا و صواب
۸۵	فصل چهاردهم در حجت و برهان
۸۷	فصل پانزدهم در سؤال
۸۹	فصل شانزدهم در جواب
۹۰	فصل هفدهم در تصنيف و تأليف
۹۲	فصل هجدهم در اسوله و اجوبه
۱۰۴	فصل نوزدهم در ذکر عالم و جاهل
۱۰۹	فصل بيستم در جهل و نکوهش آن
۱۱۱	فصل بيست و يکم در عيب و هنر و کمال و نقصان
۱۱۳	فصل بيست و دوم در عيب جویی و عيب پوشی
۱۱۶	فصل بيست و سوم در کلام و سکوت
۱۲۷	فصل بيست و چهارم در فضيلت سخن
۱۲۹	فصل بيست و پنجم در فصاحت و بلاغت
۱۳۲	فصل بيست و ششم در آداب سخن گفتن
۱۳۶	فصل بيست و هفتم در اسرار و کتمان آن

۱۳۸	فصل بیست و هشتم در صدق
۱۴۲	فصل بیست و نهم در قول و فعل
۱۴۴	فصل سیام در کذب
۱۴۷	فصل سی و یکم در عهد و وفا
۱۴۹	فصل سی و دوم در تهمت و افترا
۱۵۱	فصل سی و سوم در غیبت
۱۵۳	فصل سی و چهارم در شتم و دشنام
۱۵۶	فصل سی و پنجم در نیمه و غمز
۱۶۰	فصل سی و ششم در مطایبه و مزاح
۱۶۲	فصل چهل و چهارم در شعر و شاعران
۱۶۸	فصل چهل و پنجم در صله شعرا
۱۷۵	فصل چهل و ششم در معما
۱۷۷	فصل چهل و هفتم در علم عروض
۱۸۸	فصل چهل و هشتم در علم قوافی
۱۹۱	فصل چهل و نهم در نحو و صرف
۱۹۶	فصل پنجاهم در علم لغت
	فصول پنجاه و یکم تا پنجاه و هفتم در نسخه‌ها افتادگی دارد
۲۰۰	فصل پنجاه و هشتم در طب
۲۰۷	فصل پنجاه و نهم در صحت و عافیت
۲۰۹	فصل شصتم در بیماری
۲۱۲	فصل شصت و یکم در عیادت بیمار
۲۱۴	فصل شصت و دوم در علم حروف
۲۱۷	فصل شصت و سوم در علوم غریبه

۲۲۱	فصل شصت و چهارم در علم دم و وهم
۲۲۳	فصل شصت و پنجم در علم رمل
۲۲۵	فصل شصت و ششم در تطییر و تفال و میمنت و شامت
۲۲۹	فصل شصت و هفتم در علم شانه
۲۳۰	فصل شصت و هشتم در کهانت
۲۳۲	فصل شصت و نهم در علم تعبیر
۲۳۶	فصل هفتادم در خواب و بیداری
۲۴۰	فصل هفتاد و یکم در هیئت و نجوم
۲۴۴	فصل هفتاد و دوم در اسطرلاب
۲۴۵	فصل هفتاد و سوم در بعضی از مسائل نجوم
۲۵۱	فصل هفتاد و چهارم در ذکر برخی از احکام
۲۵۶	فصل هفتاد و پنجم در علم حساب
۲۶۳	فصل هفتاد و ششم در مساحت
۲۶۵	فصل هفتاد و هفتم در علم سیاق و استیفا
۲۶۷	فصل هفتاد و هشتم در علم انساب
۲۶۹	فصل هفتاد و نهم در علم اخبار و سیر
۴۲۹	فصل هشتاد در علم امثال
۴۶۱	فهرست منابع
۴۶۵	نمایه اشخاص
۵۰۷	نمایه کتابها
۵۰۸	نمایه شهرها و نواحی

آغاز و سپاس

در فرانسه سده هجدهم میلادی که نهضت تألیف و تدوین دائرةالمعارف در حال شکل‌گیری بود، گروهی از متفکران زمان موسوم به اصحاب دائرةالمعارف به سرپرستی دیدرو و دالامبر آغاز به نوشتن دائرةالمعارفی کردند که به سبب شمول اطلاعات و تدوین و گردآوری افکار روشنگرانه و اشاعه علم، از جمله عوامل آماده کردن زمینه فکری برای انقلاب فرانسه به شمار می‌آید. این غایت هدفی است که می‌توان برای یک دائرةالمعارف در نظر داشت و آرزوی هر دائرةالمعارف‌نگار است که با گسترش دانش بشری و آسان‌سازی ارائه آن سطح فرهنگ و دانش جامعه خود را به حدی برساند که تیرگی جهل به شکل طبیعی توان ایجاد و ابقا نداشته باشد.

نهضت دائرةالمعارف‌نگاری در ایران پیش و پس از اسلام، پربار و قابل اعتنا است. از مهم‌ترین آنها تا معمولی‌ترینشان، شناسنامه‌ای است برای از نظر گذراندن سیر انواع علوم و چگونگی وضعیت دانش در دوره تألیفشان. امروزه نیز دائرةالمعارف‌های بسیاری در شاخه‌های مختلف در کشور ما توسط اصحاب دائرةالمعارف در حال تدوین است که افتخار همکاری با جمعی از بهترین آنها را در مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی داشتیم. لازم می‌دانم به تمام همکاران و استادانم که با صبری بشکوه این اثر سترگ را ذره‌ذره خلق می‌کنند دست‌مریزاد بگویم.

تصحیح پیش رو شکل پیراسته و منظّمی از پایان‌نامه کارشناسی ارشد من با «عنوان تصحیح انتقادی باب سوّم از کتاب شاهد صادق» است که

دائرةالمعارفی عمومی، نگاشته شده در سده یازدهم هجری است. در تدوین پایان نامه که در اسفند ماه ۱۳۹۲ شمسی از آن دفاع کردم، دوستانی مرا یاری داده اند، از جمله دکتر فاطمه مهری و آناهیتا شیروانی بروجنی، نیز همسر، دکتر محمد راغب، که از آنها قدردانی می کنم. از جناب آقای مهدی رحیم پور که در تهیه نسخه ها مرا یاری دادند صمیمانه تشکر می کنم. همچنین با احترام به پدر و مادر نازنینم، مراتب سپاس خود را از یاری و همراهی محمد کریمی زنجانی اصل ابراز می کنم که نخستین آموزگار من در تصحیح متن و سبب آغازین علاقه من به دانشنامه و دانشنامه نگاری بوده است.

گلاره هنری

فروردین ۱۳۹۳ش

سرآغاز

شاهد صادق، دانشنامه‌ای متعلق به سده یازدهم هجری، به اعتبار شمول مطالب و شیوه نگارش آن، دانشنامه‌ای عمومی است. مانند دانشنامه‌های امروزی، این اثر شامل مطالبی در دانش‌های گوناگون است که تا حدّ توان مؤلف، به صورت مختصر بیان شده است. مؤلف آن میرزا محمد صادق مینای آزادانی اصفهانی متولّد بندر گجرات در هند و اصالتاً از سادات اصفهان است. شاهد صادق پنج باب دارد که هر کدام با توجه به موضوعشان در فصولی نگاشته شده‌اند. شیوه دسته‌بندی فصول آن با *جوهرالعلوم* همایونی (تألیف ۹۳۴ ق)، دیگر دانشنامه مهمّ نگاشته شده در هند، تقریباً مشابه است.^۱

دانشنامه‌نگاری در شبه‌قاره بر خلاف نهضت تذکره‌نگاری چندان اقبال نداشته است. از این رو، تعداد دانشنامه‌های تألیف شده به زبان فارسی در این سرزمین زیاد نیست. ولی با این حال همین تعداد هم، چون دو اثر یاد شده، از اهمیّت فوق‌العاده‌ای برخوردار هستند. با وجود تعداد اندک این آثار، بسیاری از آنها هنوز تصحیح نشده‌اند؛ و تنها شاهدیم که در پاره‌ای از موارد، بخش‌های جذاب‌تر برخی از دانشنامه‌ها به صورت جداگانه تصحیح و چاپ شده است.^۲ اطلاعات ارزشمند تاریخی چون ضبط نام اشخاص، سلسله‌ها،

^۱ برای اطلاعات بیشتر درباره *جوهرالعلوم*، نک: تسبیحی ۱۳۵۶ ش؛ انصاری ۱۳۷۹ ش.

^۲ مانند بخش خاتمه شاهد صادق که میر هاشم محدّث آن را در ۱۳۷۷ شمسی در سلسله انتشارات موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی به چاپ رسانده است. همچنین صادق کیا بخش امثال فارسی، یعنی فصل هشتم از باب سوم همین اثر را در کتابی به نام *مثل‌های فارسی از کتاب شاهد صادق* گرد آورده است. این کتاب در ۱۳۵۶ شمسی

شهرها و مکان‌های مهم که در خلال این آثار وجود دارد، لزوم تصحیح دقیق به همراه تحقیق کامل در این زمینه را آشکار می‌سازد. جز اطلاعات مستندی از این نوع، معمولاً این‌گونه دانشنامه‌ها — تا آنجا که از نظر نگارنده این سطور گذشته — حاوی داده‌های ارزشمند مردم‌شناختی نیز هستند که برای مطالعات مردم‌شناسی و تاریخ اجتماعی مفید فایده است.

تصحیح پیش رو باب سوم کتاب شاهد صادق را دربرمی‌گیرد که بیشتر حاوی مطالب و اصطلاحات ادبی است و عنوان آن «در عقل و علم و عیب و هنر» است و هشتاد فصل دارد.

→ توسط انتشارات اداره فرهنگ عامه منتشر شده است. همچنین بخش جغرافیایی شاهد صادق به انگلیسی ترجمه و چاپ شده است:

The Geographical Works of Sadik Isfahani, tr. J. C., London, 1832.

دیگر تحقیقات موجود درباره شاهد صادق عبارت‌اند از:

اقبال آشتیانی ۱۳۲۴ش (عبدالحسین نوایی و میر هاشم محدث از روی همین قسمت‌های چاپ شده هنگام تصحیح فهرس التواریخ اثر رضا قلی‌خان هدایت دریافتند که قسمت اول این اثر که حوادث سال‌های ۱ تا ۱۰۴۰ هجری را دربرمی‌گیرد، کاملاً از کتاب شاهد صادق گرفته شده است)؛ شهریار نقوی ۱۳۵۱ش؛ پیشگاهی ۱۳۸۶ش؛ راشدی ۱۹۶۷م.

فصل اوّل

کلیاتی پیرامون میرزا صادق آزادانی اصفهانی

مختصری در باب زندگی میرزا صادق

میرزا محمد صادق که به صادق مینا شهرت دارد، فرزند میرزا صادق آزادانی اصفهانی و از نوادگان صدرالدین محمد طیب زبیری اصفهانی (م ۸۸۸ ق) است.^۱ نام او به صورت‌های اردوانی و صالح بیگ همتی آزادانی نیز آمده است.^۲ او در مقدمه شاهد صادق خود را صادق صالح اصفهانی می‌خواند.^۳ آزادان که در بیشتر ضبط نام‌های میرزا صادق در ادامه نام او آمده است، شهری از توابع اصفهان است که خاندان او در ایران از آنجا برخاسته بودند. همچنین سبب شهره شدنش به مینا این است که هنگام اسب سواری به زمین افتاد و یک چشم خود را از دست داد و چشمی از مینا ساخته و جای آن گذاشته بود.^۴

وی در ۳ شعبان ۱۰۱۸ هجری در بندر سورت واقع در ایالت گجرات در مغرب هندوستان به دنیا آمد. پدرش که اهل اصفهان بود، جد پدری میرزا

۱. شفیق اورنگ آبادی ۱۹۷۷م، ص ۱۵۳؛ نیز: صفا ۱۳۸۹ش، ج ۵، بخش ۳، صص ۱۷۵۰ - ۱۷۵۱.

۲. اردوانی به احتمال زیاد تصحیف آزادانی است. برای نام‌ها نک: اوحدی ۱۳۸۹ش، ج ۴، ص ۲۳۳۶.

۳. صادق صالح اصفهانی نسخه شماره ۳۵۲، برگ ۱۱.

۴. نصرآبادی ۱۳۷۸ش، ج ۱ - ۲، ص ۹۰.

طاهر نصرآبادی، نویسنده تذکره نصرآبادی، است و به گفته او به سبب ناسازگاری روزگار در زمان سلطنت جلال‌الدین اکبر شاه (حک ۹۶۳ - ۱۰۱۴ق / ۱۵۵۶ - ۱۶۰۵م) به هند کوچ کرد و در خدمت عبدالرحیم خان خانان (۹۶۴ - ۱۰۳۶ق / ۱۵۵۷ - ۱۶۲۷م)، استاندار گجرات، قرار گرفت و با کمک او مقام وزارت سورت را به دست آورد.

منبع دست اول در مورد زندگی میرزا صادق کتاب صبح صادق خود اوست.^۱ بر اساس اطلاعات این کتاب در ۱۰۲۱ هجری، پدر صادق از منسبی که در سورت داشت استعفا داد و به احمد آباد رفت و در ۱۰۲۲ هجری به خدمت شاه جهان درآمد. وی برای بار دوم یک سال بعد از جانب جهانگیر پادشاه، در آن دیار وزارت یافت و دو سال در آن شغل بود تا سرانجام در ۱۰۲۶ هجری به دلیلی که بیان نشده است از درگاه شاه جهان مرخص شد. پسرش در همان سال به برهان‌پور رفت، سپس در ۱۰۲۷ هجری وارد احمدنگر دکن شد و پس از آن در مالوه به خدمت پدر رسید که در آن زمان عزم خدمت شاهزاده پرویز، پسر جهانگیر، را داشت و همراه او در الله‌آباد به خدمت این شاهزاده وارد شد. میرزا صالح در خدمت شاهزاده به مقام میرسامانی رسید و همراه او به دکن رفت. صادق در این بین چند سالی را در

^۱ این اثر که میرزا صادق آن را در ۱۰۴۱ هجری آغاز و در ۱۰۴۸ هجری به نام شاهزاده شجاع، فرزند شاه جهان و حاکم بنگال، نگاشته است، درباره تاریخ و جغرافیای کشورهای اسلامی از آغاز تا زمان نویسنده است. نویسنده در این کتاب تاریخ اسلام را تا سال ۱۰۴۸ هجری، قرن به قرن ذکر کرده است. کتاب از حیث شمول مطالب تاریخی، ادبی، علمی و جغرافیایی حائز اهمیت است. کتاب صبح صادق تاکنون به صورت کامل چاپ نشده است، اما مطلع دوازدهم از جلد سوم آن توسط سید امیر حسن عابدی تصحیح و در انتشارات انستیتوی تحقیقات فارسی دانشگاه اسلامی علیگر در ۲۰۰۷ میلادی به چاپ رسیده است.

پتنه و جونپور مشغول فراگیری دانش بود و از محضر استادان زیادی بهره برد و در ۱۰۳۵ هجری برای همراه شدن با پدرش که در رکاب شاهزاده پرویز بود، به دکن رفت.^۱ پس از آن همراه پدر که با شاهزاده پرویز عازم برهانپور شده بود، راهی آن دیار شد. در برهانپور شاهزاده به سال ۱۰۳۶ هجری درگذشت و پدرش از شغلی که داشت برکنار شد و خان جهان لودی، صاحب برهانپور، اقطاع میرزا صالح را بازگرفت و به همین سبب او ناچار به اکبرآباد و به خدمت جهانگیر رفت. میرزا صادق پدر را در این سفر همراهی نکرد، بلکه راهی جنیر و اورنگ آباد شد و به کمک میر عبدالسلام مشهدی مشهور به اسلام‌خان که بخشی سپاه شاه جهان بود در سلک بندگان شاهنشاهی درآمد و در همان سال واقعه‌نویس دستگاه شاه جهان شد.^۲ در ۱۰۳۷ هجری جهانگیر شاه از دنیا رفت و شاه جهان قدرت را در دست گرفت. در همین سال، میرزا صادق به جهانگیرنگر، مرکز بنگاله، رفت؛ جایی که محل اقامت داماد جهانگیر شاه، قاسم خان، بود. او در مقام سپهسالاری در آنجا در چند جنگ نیز شرکت کرد. میرزا صادق بعدها در دوران سرکشی همین قاسم خان از سردارانی بود که با وی مقابله کرد و به همین سبب مورد عتاب اعظم خان و اسلام خان پسران قاسم خان قرار گرفت. سرانجام به سبب دشمنی روزافزون اسلام خان، به دستور او در سلیم‌آباد بنگاله به زندان افتاد.^۳ پس از آزادی از زندان در ۱۰۴۸ هجری ایام را به عزلت گذراند و در خدمت حکومت ایالتی بنگال در آرامش سپری کرد تا زمانی که در همان شهر در ۱۹ ربیع الاول ۱۰۶۱ هجری درگذشت.^۴

۱. صادق صالح اصفهانی ۲۰۰۷م، صص ۲۹ - ۳۲.

۲. صادق صالح اصفهانی ۲۰۰۷م، ص ۷۴.

۳. صادق صالح اصفهانی ۲۰۰۷م، صص ۱۴۸ - ۱۴۹.

۴. نصرآبادی ۱۳۷۸ش، ج ۱ - ۲، ص ۹۰؛ Story 1970, p. 125.

تحصیلات میرزا صادق

بنا به نقل میرزا صادق در صبح صادق، او در جوانی به تحصیل علم ولعی عظیم داشته است.^۱ او با توجه به ملاقات‌های گوناگونی که به واسطه سفرهای پدرش با اصحاب علم و فرهنگ داشت، توانست نزد بسیاری از علمای روزگار خود تلمذ کند، از جمله شیخ شاه محمد جونپوری، میر معزالدین محمد یزدی، مولانا عبدالشکور، مولانا محمد حسین کشمیری، شیخ محمود نبیره شاه محمد جونپوری، خواجه عبدالله الحکیم اجراری و مولانا محمد ایزدی لاهوری.^۲ او همچنین نزد میرزا محمد حسین سیرتی غفاری قزوینی به فراگیری خوشنویسی پرداخت. چندی نیز در جونپور در خدمت شیخ افضل جونپوری به مباحثه تحریر اقلیدس اشتغال داشت.^۳

آثار میرزا صادق

غیر از دو اثر یاد شده، میرزا صادق دارای یک رزنامه در شرح جنگ‌های خود است که که نصرآبادی از آن یاد کرده است.^۴ همچنین دیوان شعری داشته که تاکنون به دست نیامده است و نیز یک مثنوی در بحر هزج مسدس محذوف؛ همچنین اثری به نام الشمس البازغه در حکمت و کتابی به نام القلائد.^۵

۱. صادق صالح اصفهانی ۲۰۰۷م، ص ۳۵.

۲. صادق صالح اصفهانی ۲۰۰۷م، صص ۳۳ - ۳۶، ۵۵ - ۵۶.

۳. صادق صالح اصفهانی ۲۰۰۷م، صص ۵۴ - ۵۵.

۴. نصرآبادی ۱۳۷۸ش، ج ۱ - ۲، ص ۹۰.

۵. دانشنامه ۱۳۸۰ش، ج ۴، بخش ۲، ص ۱۵۷۹.

فصل دوم

کلیاتی درباره شاهد صادق

ویژگی‌های شاهد صادق

میرزا صادق به سبب شغل دیوانی پدرش، میرزا صالح (م ۱۰۴۳ق)، از نزدیک با بسیاری از نویسندگان، دانشمندان و هنرمندان ملاقات کرده بود. همچنین، به واسطه سفرهای پی در پی که در رکاب پدر انجام داد و در آنها به کسب تجربه و دانش‌اندوزی پرداخت، اطلاعات ارزشمندی در طی سالیان جمع آورد که آنها را در *شاهد صادق* گرد آورده است. او در مقدمه‌ای که بر این اثر نگاشته است هدف از تألیف آن را بهره‌گیری دیگران از دانشی می‌داند که توانسته در طی سالیان از مصاحبت بزرگان فراهم آورد. وی بیان می‌کند که بخش بزرگی از کتاب را بر اساس سخنان بزرگان نگاشته و خود در موارد اندک چیزی افزوده است. او همچنین می‌افزاید مطالبی را که در مدت طولانی گرد آورده، در مدت زمان کوتاهی که فراغت یافته سامان داده است. این سامان دادن به گفته خودش چندان به دقت نبوده، چنان‌که اذعان دارد ممکن است در کتاب مطالب تکراری دیده شود و یا اینکه در فصل‌بندی و عنوان‌هایی که ذیل باب‌ها آمده است، پیوستگی موضوعی گاه رعایت نشده باشد.^۱ در بابی که مورد تصحیح قرار گرفته است، گاه تکرار ابیات را شاهدیم که جدا از خطای مؤلف می‌تواند نشان از نگاشته شدن فصل‌ها در زمان‌های مختلف باشد.

بارزترین ویژگی *شاهد صادق* که آن را به دانشنامه‌های امروزی مانند

^۱ صادق صالح اصفهانی نسخه شماره ۳۵۲، برگ ۱۱.

می‌کند، آوردن جمله کوتاهی در تعریف عنوان فصل است که امروزه به آن جمله تعریف می‌گوییم.^۱ در بیشتر فصل‌ها شاهدیم که مؤلف درباره موضوع فصل توضیحی مختصر داده، گاه آن را از نظر لغوی معنی کرده و گاه توضیح کامل‌تری ارائه داده است و پس از آن با آوردن مثال‌ها و حکایت‌های بسیار، سعی در تبیین مطلب دارد. این مثال‌ها طیف گسترده‌ای را دربرمی‌گیرد؛ بخش اعظم آن احادیث مربوط به پیامبر و آیات قرآن کریم است. همچنین در جای جای اثر، ابیات مشهوری از شاعران شناخته شده فارسی سرا گنجانده، و ابیات عربی گوناگونی نیز ذکر شده است. برخی شاعران مورد اقبال میرزا صادق عبارت‌اند از: سنایی، خاقانی، عطار، سعدی، مولوی و امیرخسرو دهلوی. در این میان، استفاده فراوان مؤلف از گلستان سعدی و مثنوی معنوی قابل ذکر است. نکته جالب توجه دیگر اینکه، ضبط بسیاری از شعرها اشکال دارد^۲ که یک احتمال برای توضیح آن می‌تواند این باشد که مؤلف برای نقل آنها از حافظه خود بهره گرفته و منبع مکتوبی در دست نداشته است. نکته دیگر، استفاده اندک مؤلف از شاعران شبه‌قاره است؛ البته، امیرخسرو دهلوی و تعداد ابیات نقل شده از او استثناء است.

زبان این اثر، ساده و عاری از آرایه‌های ادبی است که با توجه به کارکرد آن در مقام یک دانشنامه، طبیعی به نظر می‌رسد. دیگر ویژگی طبیعی آن، حکایات اخلاقی بسیاری است که در بیشتر فصول آن به چشم می‌خورد و ویژگی جالب توجه غیر معمول آن، وجود تعداد قابل تأملی از حکایات طنزآمیز است. غیر از طنز موجود در اثر، می‌توان آن را به اعتبار تعداد زیاد

^۱ موارد گفته شده با توجه به باب سوم بیان می‌شود.

^۲ تا آنجا که مقدور بوده است به این تفاوت‌ها در پاورقی اشاره شده است. نیز نشانی شعرها را تا آنجا که در توانم بوده است، یافته و ارجاع داده‌ام.

ضرب‌المثل‌هایی که در آن گردآمده است و همچنین توصیف بازی‌ها و سرگرمی‌ها و سایر امور مربوط به آداب عامه که بیشتر در باب چهارم ذکر شده‌اند، دریچه‌ای مغتنم برای نظاره سامان اجتماعی روزگار مؤلف دانست.^۱

از دیگر مطالب خواندنی این اثر، بیان مذاهب مختلف رایج در زمان مؤلف از کیش هندو گرفته تا مذاهب اسلامی است که می‌تواند در بررسی سیر تطور نحله‌های فکری مفید باشد.^۲

میرزا صادق این اثر را در ۱۰۵۹ هجری به نام شاه شجاع، فرزند شاه جهان، نگاشته است و در ابتدای کتاب درباره دلیل نامیدن آن به شاهد صادق می‌نویسد: «زیرا که گواه حال من است و نامه اعمال من و در سفر انیس و غمخوار من و در خطر جلیس و یار من و خیر جلیس فی الزمان کتاب».^۳

فهرست پنج‌گانه باب‌های آن به قرار زیر است:

باب اول: در ذکر خدا و رسول و نبوت و ولایت و ایمان و اسلام و حسنات و سیئات، و آنچه بدین مناسب بود (در ۱۰۷ فصل).
باب دوم: در ریاست و سلطنت و حکومت و آداب و متعلقات آن (در

^۱. برخی از فصول آن درباره فرهنگ عامه عبارت‌اند از: عیادت (فصل ۶۱ باب ۳)؛ رمل (فصل ۶۶ باب ۳)؛ فالگیری (فصل ۶۶ باب ۳)؛ شانه‌شناسی (فصل ۶۷ باب ۳)؛ کهانت (فصل ۶۸ باب ۳)؛ تعبیر (فصل ۶۹ باب ۳)؛ امثال فارسی (فصل ۸۰ باب ۳)؛ نشست و برخاست (فصل ۶ باب ۴)؛ دیدار (فصل ۷ باب ۴)؛ ادب خوردن (فصل ۳۸ باب ۴)؛ خوراک دادن (فصل ۳۹ باب ۴)؛ سفره کشیدن (فصل ۴۰ باب ۴)؛ مهمان کردن (فصل ۴۱ باب ۴)؛ شوخی‌ها (فصل ۴۴ باب ۴)؛ پوشاک (فصل ۴۶ باب ۴)؛ عروسی و شادی (فصل ۵۶ باب ۴)؛ عزاداری (فصل ۵۹ باب ۴)؛ ناخن گرفتن (فصل ۷۴ باب ۵)؛ عطسه (فصل ۷۳ باب ۵)؛ شوخی (فصل ۸۷ باب ۵).

^۲. برای نمونه، مذاهب و اختلاف آنها (فصل ۲۱ باب ۱)؛ در مذاهب (فصل ۳۱ باب ۱)؛ در کیش هندو (فصل ۲۸ باب ۱).

^۳. صادق صالح اصفهانی نسخه شماره ۳۵۲، برگ ۱۱.

۷۷ فصل).

باب سوّم: در عقل و علم و عیب و هنر و آنچه مناسب است بدان (در ۸۰ فصل).

باب چهارم: در عشق و محبّت و عداوت و فقر و غنا و عیش و غم و لهو و لعب و سعی و سفر و آنچه به آن لایق بُود (در ۷۵ فصل).

باب پنجم: در عالم و زمان و بقا و فنا و موت و حیات و ذکر افلاک و عناصر و موالید و آنچه متعلّق است بدان (در ۹۶ فصل).

خاتمه در ضبط اسماء (در ۱۰۷ فصل).

فصل‌های باب سوّم عبارت‌اند از: ۱. در عقل و فکر، ۲. در جنون و دیوانگی، ۳. در حَق، ۴. در ذکا و فهم، ۵. در مکر و حيله، ۶. در علم و حکمت، ۷. در فضیلت علم، ۸. در آداب علما، ۹. در فضیلت علما، ۱۰. در طلب علم و آداب آن، ۱۱. در درس و مذاکره، ۱۲. در تذکر و نسیان، ۱۳. در خطا و صواب، ۱۴. در حجّت و برهان، ۱۵. در سؤال، ۱۶. در جواب، ۱۷. در تصنیف و تألیف، ۱۸. در اسؤله و اجوبه، ۱۹. در ذکر عالم و جاهل، ۲۰. در جهل و نکوهش آن، ۲۱. در عیب و هنر و کمال و نقصان، ۲۲. در عیب‌جویی و عیب‌پوشی، ۲۳. در کلام و سکوت، ۲۴. در فضیلت سخن، ۲۵. در فصاحت و بلاغت، ۲۶. در آداب سخن گفتن، ۲۷. در اسرار و کتمان آن، ۲۸. در صدق، ۲۹. در قول و فعل، ۳۰. در کذب، ۳۱. در عهد و وفا، ۳۲. در تهمت و افتراء، ۳۳. در غنیمت، ۳۴. در شتم و دشنام، ۳۵. در نیمه و غمز، ۳۶. در مطایبه و مزاح، ۳۷. در وعظ و نصیحت، ۳۸. در ذکر خطیب و واعظ، ۳۹. در صورت بعضی از خطب، ۴۰. در صورت بعضی از رسائل، ۴۱. در خط و کتابت، ۴۲. در دوات و قلم، ۴۳. در رسائل و مکاتب، ۴۴. (آغاز آن افتادگی دارد) در شعر و شاعران، ۴۵. (آغاز آن افتادگی دارد) در صله شعرا، ۴۶. در معما، ۴۷.

در عروض، ۴۸. در علم قوافی، ۴۹. در نحو و صرف، ۵۰. در علم لغت، ۵۱. در قرائت، ۵۲. در قرآن و تلاوت آن، ۵۳. در تفسیر، ۵۴. در حدیث، ۵۵. در دعوات، ۵۶. در کلام، ۵۷. در فقه و اصول، ۵۸. در طلب، ۵۹. در صحت و عافیت، ۶۰. در بیماری، ۶۱. در عیادت بیمار، ۶۲. در علم حروف، ۶۳. در علوم غریبه، ۶۴. در علم دم، ۶۵. در علم رمل، ۶۶. در تفأل، ۶۷. در علم شانه، ۶۸. در کهنات، ۶۹. در تفسیر خواب، ۷۰. در خواب و بیداری، ۷۱. در هیئت و نجوم، ۷۲. در اسطرلاب، ۷۳. در بعضی از مسائل نجوم، ۷۴. در بعضی از احکام، ۷۵. در حساب، ۷۶. در مساحت، ۷۷. در سیاق و استیفا، ۷۸. در انساب، ۷۹. در علم اخبار، ۸۰. در علم امثال^۱.

با نظر به این فهرست می‌توان نتیجه گرفت که اغلب موضوعات مربوط به هم پشت سر هم قرار گرفته‌اند؛ نخست موضوعات کلان و پس از آن موارد خردتر آورده شده است. درواقع مدخل‌هایی که نخست آورده شده است عنوان‌های اصلی، و سایر مدخل‌ها، عنوان‌های فرعی همان موضوع را تشکیل می‌دهند.

نسخه‌های شاهد صادق

از شاهد صادق به سبب کارکرد دانشنامه‌ای آن، نسخ متعدد و خوانایی وجود دارد. فهرست برخی از نسخه‌های آن عبارت‌اند از:

شماره ۳۶۲۴/۷ کتابخانه ملی ملک (این نسخه قدیمی‌ترین نسخه از این اثر در ایران و کتابت شده سده یازدهم هجری است. این نسخه تنها حاوی فصل هفتاد و نهم از باب سوم است).

شماره ۵۷۳۳ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (قرن ۱۳)*

^۱. در فهرست باب سوم مواردی که سیاه شده‌اند، فصل‌های افتاده هستند.

- شماره ۸۲۲۷ کتابخانه آیت الله مرعشی قم (۱۲۴۴ق)
 شماره ۹۵۷۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۱۲۴۴ق)*
 شماره ۳۱ - ب کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تنها خاتمه شاهد
 صادق را دارد؛ مورخ ۱۲۴۸ق)
 شماره ۲۲۳۲ کتابخانه ملی ملک (۱۲۶۹ق)
 شماره ۵۰۲۸ کتابخانه مجلس شورا (۱۲۶۹ق)*
 شماره ۲۹۱۰ کتابخانه مدرسه سپهسالار (۱۲۷۳ق)*
 شماره ۴۶ - ب کتابخانه دانشکده حقوق دانشگاه تهران (۱۲۹۷ق)*
 شماره ۷۷۰ کتابخانه مجلس شورا (۱۳۱۴ق)*
 شماره ۲۲۲۲ - ف کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۱۳۱۴ق) که
 میکروفیلم همان نسخه بالا است.*
 شماره ۲۹۰۹ کتابخانه مدرسه سپهسالار (۱۲۱۹ق)*
 شماره ۱۱۳۰۵/۲ کتابخانه آیت الله مرعشی قم (۱۳۱۹ق)
 شماره ۱۵۹۹ کتابخانه ملی (۱۳۲۱ق)
 شماره ۷۵۳۴/۴ کتابخانه مدرسه سپهسالار (بدون تاریخ)
 شماره ۲۱۹۳ - ف کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (بدون تاریخ)
 شماره ۱۱۱۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (بدون تاریخ)*
 شماره ۲۶۹۳۲ کتابخانه آستان قدس رضوی (بی تاریخ)^۱
 برخی از نسخه‌های موجود از این اثر در کتابخانه‌های خارج از ایران نیز
 عبارت‌اند از:^۲
 شماره ۳۵۲ کتابخانه دانشگاه میشیگان (۱۲۹۷ق)*

۱. برای اطلاعات این نسخه‌ها، نک: درایتی ۱۳۸۹ش، ج ۶، صص ۳۲۷ - ۳۲۸؛ نیز: درایتی ۱۳۹۱ش، ج ۱۸، صص ۷۳۱ - ۷۳۳.

۲. منزوی ۱۳۶۳ش، ج ۲، ص ۸۲۲؛ نیز: Marshall 1967, vol. 1, p 425.

شماره ۳۰۴۳/۳۸ شیرانی، لاهور (آغاز سده ۱۳ق)؛

شماره‌های ۲۷ - ۲۲۲۶ کتابخانه دیوان هند (اینندیا آفیس)؛

شماره‌های ۱۰۲ و ۱۰۳ و ۱۰۴ کتابخانه بادلیان؛

شماره ۹۶ کتابخانه برلین.

در فهرست بالا مواردی که یا * مشخص شده‌اند دارای افتادگی هستند^۱.

نسخه‌شناسی و روش تصحیح

چنان که می‌بینیم، تاریخ کتابت نسخه‌های در دسترس، محدوده زمانی ۱۲۰۰، ۱۲۴۰، ۱۲۶۰، ۱۲۹۰ و ۱۳۰۰ هجری را دربرمی‌گیرد. در تصحیح پیش رو، کوشیده‌ام که از میان این نسخه‌ها، دست‌کم سه دوره را مورد بررسی قرار دهم. بنابراین، پس از بررسی شماری از این نسخه‌ها، موارد زیر را برای تصحیح برگزیدم:

T: شماره ۹۵۷۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛

M2: شماره ۵۰۲۸ کتابخانه مجلس شورا؛

M1: شماره ۷۷۰ کتابخانه مجلس شورا؛

MI: شماره ۳۵۲ کتابخانه دانشگاه میشیگان.

نسخه کتابخانه دانشگاه میشیگان که تاریخ کتابت آن ۱۲۹۷ هجری است را به عنوان نسخه اساس قرار دادم. به دلیل اینکه نسخه شماره ۷۷۰ مجلس بسیار خوانا بود و جملات عربی و آیات قرآنی در آن حرکت‌گذاری شده بود، در پاره‌ای از مشکلات به آن رجوع کردم. در برخی از موارد ضبط نام‌ها در این نسخه با نسخه میشیگان و نسخه دیگر در دانشگاه تهران و نسخه شماره ۵۰۲۸ مجلس تفاوت آشکار داشت. شماره ۹۵۷۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه

^۱. برای شرح افتادگی‌ها نک: ادامه همین بخش.